

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/119/32-38>

Leylaxanım Muradova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0005-5996-8854>
mammadovaleyla883@gmail.com

Milli xanəndəlik sənətinin formalaşması

Xülasə

Xalq arasında yaşayıb yaradan xanəndələr, xalq musiqisi ifaçıları öz xalqının maddi və mənəvi dəyərlərinin daşıyıcıları olaraq onun gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynayırlar. Xalq musiqisi və onun qanunauyğunluqları musiqişünaslıqda etnoqrafiya sahəsinin mühüm vəzifələrindən biridir. Öz yaradıcılıq potensialını xalq musiqisi, muğam sənətinin tədqiqatına yönəlmiş etnomusiqişünas üçün folklor nümunələri, dastanlar, xalq musiqisi, rəqslər, muğamların bu günümüzdə qədər inkişaf prosesi haqqında zəngin mənbələri üzə çıxarmaq, musiqi mədəniyyətinin inkişafında xalq sənətkarlarının, xalq yaradıcılığının əhəmiyyətini təhlil etmək aktual problemin həlli istiqamətində atılmış ən mühüm addımdır. Musiqişünas xalq musiqisinin qanunauyğunluqla inkişaf mərhələləri, bu musiqinin özünəməxsus cəhətləri, milli muğam sənətinin incəliklərini tədqiq edərək onun mahiyyətini izah etməyi və bəstəkar yaradıcılığında bu kimi vasitələrdən istifadə məsələlərini aktual mövzu kimi ortaya qoymağı, Azərbaycan milli musiqisində xanəndəlik sənətinin yaranma prosesini, bədii ədəbiyyatda da tərənnüm olunan bu sənətin incəliklərini izah etməyi bacarmalıdır. Xalq musiqisinə, milli sənət nümunələrinə bu cür münasibət Azərbaycanda instrumental ifaçılıq və xanəndəlik sənəti haqqında dolğun məlumatların əldə olunmasına, xanəndəlik məktəbinin özünəməxsus inkişaf xəttinin öyrənilməsinə imkan yaradır.

Açar sözlər: xanəndəlik, muğam, musiqi, Azərbaycan, ifaçılıq

Leylakhanım Muradova
Nakhchivan State University
<https://orcid.org/0009-0005-5996-8854>
mammadovaleyla883@gmail.com

The Formation of the National Singing Art

Abstract

Folk performers and songsters, who live among the people and create within the cultural fabric of society, play a vital role in the preservation and transmission of their nation's material and spiritual values to future generations. Folk music and its inherent developmental patterns constitute one of the primary areas of focus within musicology and ethnographic studies. For ethnomusicologists directing their research towards the study of traditional music and mugham art, folklore samples, epics, folk songs and mugham compositions serve as rich sources for uncovering the historical trajectory of this musical tradition. The analysis of these sources provides valuable insights into the development of musical culture and the role of national artists and folk creativity therein. Evaluating their significance constitutes a key step toward addressing important scholarly issues. A musicologist must investigate the historical stages of folk music development in accordance with internal logic, identify its unique characteristics, explore the aesthetic and structural subtleties of mugham art and articulate its essence. Moreover, the ability to examine how such elements are employed in the creative processes of composers positions this subject as a relevant and timely topic within the broader discourse of national music studies. An academic inquiry into the formation of the songsters art within Azerbaijan national music, its poetic representations in literature and its artistic nuances is of critical importance. Gaining comprehensive

information on instrumental performance traditions and the art of songsters singing in Azerbaijan is essential for a deeper understanding of this field and its cultural significance.

Keywords: *singing, mugham, music, Azerbaijan, performance*

Giriş

Bu gün xalq arasında geniş yayılan, müəllifi unudulduğu üçün xalq mahnıları kimi bilinən yüz-lərlə xalq mahnısının mütləq yaradıcısı olmuşdur. Bu zəngin mənəvi dəyər nümunələri ümumxalq məhsuluna çevrilərək, hər biri öz-özlüyündə xalqımızın ulu keçmişindən, məişətinə xas xarakterik cəhətlərdən xəbər verir. Bütün bunlar onu söyləməyə əsas verir ki, milli xanəndəlik sənəti ilk növbədə xalq yaradıcılığı ilə bağlı olaraq yaranmağa başlamışdır.

Tədqiqat

XVI-XVII əsrlərdə xanəndəlik sənəti, onun inkişafı, bu sənətin nümayəndələri haqqında demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur. Günümüzdə qədər haqqında məlumatların gəlib çatdığı xanəndələr isə XVI əsrdə yaşayan Hafiz Lələ Təbrizi, XVII əsrdə yaşayan Şirvanidir. O dövrdə yaşayan xanəndələr arasında Naxçıvanlı Muradağanın da adını çəkmək olar. Tarixi məlumatlara görə, Şirvani və Muradağa Osmanlı hökmdarı IV Muradın dövrü ilə onun sarayına getmiş və burada fəaliyyət göstərmişdir. IV Muradın özü musiqiyə əhəmiyyət verən, onun elmi əsaslarını mənimsəyən istedadlı bəstəkar olmuşdur. Bu, həmin xanəndələrin həqiqətən də Osmanlı sarayı ilə əlaqəli olduğunu söyləməyə imkan verir. Bu haqda eyni zamanda türk musiqisinin tarixini tədqiq edən Murat Salim Tokağın məqalələrində də danışılır. O yazır: “II Muraddan sonra məktəb hesab edilə biləcək II dövr, tarixdə Körpülər dövrü olaraq da bilinən IV Murad və IV Məhmədin zamanıdır (1623-1687). Eyni zamanda bəstəkar olan IV Murad böyük bəstəkarları yanında saxlamış, dəyərli azəri bəstəkarları İstanbula gətirmiş sənət himayədarı bir padşahdır.” (Murat Salim Tokaç, 2018, “XIX. yüzyıla kadar Osmanlı dönemi kent müziğine, nazariyat ve bestecilik yönündeki gelişmelere genel bir bakış”, Uluslararası Müzik ve Sahne Sanatları Dergisi / UMSSD, 2(80)). Bu fikir Şirvani və ya Muradağanın da IV Muradın sarayında işləyən xanəndələr olduğunu söyləməyə əsas verir (Abdullazadə, 1996).

Azərbaycan xanəndəlik sənəti XIX əsrdən etibarən daha geniş formada peşəkar sima qazanmağa başlamışdır. Həmin dövrdə yaşayan xanəndələr öz ifaçılıq üslubu ilə qonşu ölkələrdə də məşhur olmuş, milli xanəndəlik sənətində yeni eranın başlanğıcının əsasını qoymuşlar. Belə xanəndələrdən biri də Səttardır.

Xanəndə Səttarın anadan olduğu il haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Belə ehtimal edilir ki, o, XIX əsrin 20-ci illərində Cənubi Azərbaycanda, Ərdəbil şəhərində anadan olmuşdur. Səttarın xanəndə kimi yetişməsi toy mərasimləri və bayram şənlikləri ilə bağlı olmuşdur. Ümumiyyətlə, milli musiqinin inkişafında bu kimi mərasimlər yaradıcılıq emalatxanası kimi qiymətləndirilir. Belə ki, yalnız xanəndələr deyil, sazəndələr, müxtəlif alətlərdə mahir ifaçılar, aşığılar da məhz xalq mərasimlərində formalaşaraq peşəkarlıq qazanmışlar. Səttar da belə sənətkarlardan olmuşdur.

Səttar gənclik illərində din ilə yaxından maraqlanmış və din xadimi olaraq tanınmağı hədəfləmişdir. Lakin ayrı-ayrı məclislərdə söylədiyi xalq mahnıları və muğamlar onun istedadını cilalamış və Səttar bu sahədə peşəkar fəaliyyətə başlamışdır. O, qısa zamanda müxtəlif klassik şairlərin mətnləri əsasında muğamların mahir ifaçısı kimi tanınmışdır. Səttar Sədi, Hafiz və Füzulinin qəzəllərinə müraciət edərək ifaçılığı ilə dinləyiciləri valeh etmişdir. Səttar Məhəmməd şah Mirzənin rəğbətini qazanaraq, bir neçə il onun sarayında fəaliyyət göstərən nadir xanəndələrdən biri olmuşdur (İsazadə, Eldarova, İsmayilzadə, Məmmədov, Zöhrabov, Hüseynli, 1981).

Xanəndə Səttar 20 yaşı olanda Tiflisə gəlmişdir. Onun yaradıcılığının böyük hissəsi bu şəhərlə bağlıdır. Təsədüfi deyil ki, öz sənətkarlığı ilə diqqət cəlb edən Səttar 1847-ci ildə İtaliyadan gəlmiş skripka ifaçısı Malaqollinin konsertində muğam ifa etmişdir. Bu, onun rəsmi dairələrdə də müvəffəqiyyətini təmin etmişdir. Səttar Tiflisdə Qafqaz canişinliyində İran və Türkiyə dövlət adamları üçün təşkil olunan musiqili gecələrdə öz sənətini məharətlə icra edir, əhəmiyyətli konsertlərdə skripka ifaçısı Miller və müğənni Seymur-Şiff ilə eyni səhnəni paylaşır. 1844-cü ildə Tiflisdə İlya Orbelianinin verdiyi ziyafətdə Səttar öz musiqiçi dəstəsi ilə haqqında uzun müddət danışılan

musiqili ziyafət vermişdir. 1860-cı ilin yanvar ayının 4-də isə həmin şəhərdə Səttarın benefisi təşkil olunmuşdur (Azərbaycan milli musiqisinin tədqiqi problemləri. Respublika elmi konfransının materialları, 1992).

Xalq musiqisi incəlikləri və muğam sənətinin sirlərini dərinlən Səttarın səs tembri tenor idi. Onun “Zəmin-xarə”, “Dəşti”, “Rahab”, “Şüştər”, “Bayatı-İsfahan”, “Rast”, “Çahargah” kimi çətin və mürəkkəb muğamları böyük məharətlə ifa etməsi dinləyiciləri valeh edərdi. Güclü improvizasiya qabiliyyətinə malik olan Səttarın iştirak etdiyi məclislər gec saatlara qədər davam edərmiş. Səttar dövrün yaradıcı insanları ilə də yaxın əlaqədə olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, şair Y. Polonski öz şeirində Səttarın ifaçılıq qabiliyyətini mədh edir, fransız yazıçısı Jül Vern əsərlərində ondan bəhs edir.

Xanəndə Səttarın yaradıcılıq fəaliyyəti Naxçıvanla da bağlı olmuşdur. O, bura Şəki xanının oğlu Süleyman xan Şəkinski ilə gəlmişdir. Bu haqda Nikoloz Barataşvili öz xatirələrində qeyd edir. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə Naxçıvanda Kəngərlilər nəslindən olan şairə Qoncəbəyimin şeir məclisləri poeziya, musiqi vurğunlarının daimi ziyarət etdiyi rəngli gecələr olmuşdur. Səttar Qoncəbəyimin şeirləri əsasında musiqi nömrələri oxumuş, hətta bu şeirlər N. Barataşvili tərəfindən gürcü dilinə tərcümə olunmuş və xanəndə bu dəfə onları gürcü dilində səsləndirmişdir.

Tiflisin Nəbatət bağında müsəlman qəbiristanlığında dəfn olunan Səttarın vəfat etdiyi tarix dəqiq məlum deyil. Onun obrazı 1941-ci ildə “Azərbaycanfilm” tərəfindən istehsal olunmuş, görkəmli mütəfəkkir M. F. Axundzadənin həyatından bəhs edən “Səbuhi” filmində yaradılmışdır.

XIX əsrdə xanəndəlik sənəti və muğam ifaçılığının inkişaf perspektivləri Şuşa şəhəri ilə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, bu qədim şəhər “Qafqazın konservatoriyası” adlandırılır. Şuşada əsrlərdən bəri formalaşan ifaçılıq sənəti musiqinin müxtəlif istiqamətlərinin milli zəmində ən yüksək səviyyədə inkişafına birbaşa təsir göstərmişdir. Xanəndəlik sənəti də bu sahələrdən biridir (Azərbaycan musiqi tarixi (I cild), 2012).

XIX əsrdə Şuşada yaşayıb yaradan xanəndələr müasir xanəndəlik məktəbinin ilk təməl daşlarını təşkil etmişlər. Bu xanəndələrdən biri də Xarrat Quludur. Peşəsi xarratçılıq olan Xarrat Qulu müdrik xanəndə, muğam sənətinin mahir təsvirçilərindən biri olmuşdur. Onun fəaliyyəti xüsusilə Şuşada “Məhərrəmlik”lə əlaqədar təşkil olunmuş “Şəbeh” gecələri ilə bağlı idi. Bu məclislərdə muğam üstündə söylənilən ağılar, kədərli mərsiyələr Xarrat Qulunun ətrafında toplaşan ifaçılar tərəfindən oxunurdu. “Şəbeh” gecələri üçün hazırlıq mərhələsi uzun çəkir, Xarrat Qulu isə hazırlıq prosesinə rəhbərlik edərdi. “Şəbeh” gecələrində klassik Azərbaycan şairləri, o cümlədən M.P. Vəqifin şeirləri əsasında muğam parçaları səslənirdi. “Şəbeh” gecələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri tamaşalarda müxtəlif muğamlardan istifadə olunması idi ki, bu da muğamların ifaçılıq üslubunun təkmilləşməsinə şərait yaradırdı. İfaçılar həmin gecələrdə müraciət olunan muğamları mükəmməl bilməli idilər. F. Şuşinski qeyd edir: “Əgər məclis ‘Zabul-Segah’ ilə başlanırdısa, ikinci oxuyan ‘Mənəndi-Muxalif’ ilə başlayır, üçüncü ‘Hasar’, dördüncü ‘Zabul’ oxuyardı, yaxud məclis ‘Şur’ üstündə başlanırdısa, ikinci ‘Şur-Şahnaz’ deyir, sonra ‘Dügh’ə keçir, üçüncü ‘Şikəsteyi-fars’, dördüncü ‘Hicaz’, ‘Əraq’ və yaxud ‘Sarəng’ oxuyurdu.” (Şuşinski, F. (1985). Azərbaycan xalq musiqiçiləri. Yazıçı). Göründüyü kimi, bu şəkildə dairəvi ifa mexanizmi yaradılır, hər bir xanəndə öz məharətini ustalıqla nümayiş etdirirdi. Bu da qeyd edilməlidir ki, “Şəbeh” gecələrində təşkil olunan tamaşalar milli teatr və opera sənətinin inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir. “Şəbeh” gecələrində hər bir rolu icra edən ifaçılar var idi və onlar tamaşalarda kimi canlandırırdısa, xalq tərəfindən həmin adla çağırılırdı (Azərbaycan musiqi tarixi (II cild), 2017).

1823-cü ildə Şuşada anadan olan Xarrat Qulu xanəndəlik sahəsində xüsusi məktəb formalaşdırmışdır. Bu məktəbdə 70-ə qədər istedadlı gənc xanəndə kimi yetişmişdir. Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Şahnaz Abbas, Dəli İsmayıl, Bülbülcan, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Cabbar Qaryağdıoğlu Xarrat Qulu məktəbinin yetirmələridir. Xarrat Qulu haqqında M. M. Nəvvab təzkiyəsində, Firudin bəy Köçərli isə “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında danışır, təxəllüsü Yusifi olan Qulunun ifaçılıq məharətindən bəhs edirlər.

Xarratlıq sənətində də ustalıq nümayiş etdirən Xarrat Qulu milli musiqi alətlərinin hissələrini düzəldər, eyni zamanda gözəl şeirlər yazardı. M. M. Nəvvabın təşkil etdiyi məclislərdə onun da şeirləri səslənirdi. Xanəndəlik sənətinin sirlərini yüksək səviyyədə mənimsəyən Xarrat Qulu öz

şagirdlərinə qarşı tələbkər olmuş, onların ifasında muğam dəstgahlarının təmiz, bərraq səslənməsinə nail olmağa çalışmışdır (Bağirova, 2007).

Ümumilikdə Xarrat Qulu tərəfindən təşkil olunan “Şəbeh” gecələri dini mahiyyət daşısa da, fəaliyyəti və tələbələrə işi ilə o, milli xanəndəlik məktəbinin formalaşması və muğam ifaçılığının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış görkəmli sənətkarlardan olmuşdur. Xarrat Qulu 1883-cü ildə Şuşada vəfat etmiş, bu qədim Azərbaycan şəhərində dəfn olunmuşdur.

Xarrat Qulunun fəaliyyəti milli xanəndəlik sənətində əvəzolunmaz nailiyyətlərə imza atmış xanəndələr nəslinin yetişməsində mühüm vəzifə kimi qiymətləndirilir. Onun milli xanəndəlik sənətinə qazandırdığı görkəmli ustadlardan biri Hacı Hüsü muğam sənəti haqqında ensiklopedik biliyə malik mütəfəkkir sənətkardır. Təsadüfi deyil ki, M. M. Nəvvabın yaratdığı musiqi məclislərində Hacı Hüsü Nəvvabın tərəfmüqabillərindən biri kimi çıxış etmişdir.

Hacı Hüsü 1839-cu ildə Şuşada, Çölqala məhəlləsində elmə və təhsilə əhəmiyyət verən Kərbəlayi Niftalının ailəsində dünyaya göz açmışdır. Açıq fikirli bir insan olaraq tanınan ata, oğlunun da təhsil almasına xüsusi fikir vermiş və onu molla məktəbində oxutmuşdur. Daha sonra Hacı Hüsü təhsilini mədrəsədə davam etdirmişdir. Hacı Hüsünün muğam sənətkarı kimi yetişməsində onun Xarrat Qulu tərəfindən məclislərə dəvət olunmasının xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Hacı Hüsünün müəllimləri arasında yazıçı Y. V. Çəmənəminlinin atası, mahir muğam bilicisi Mirbaba Mirabdulla oğlunun da adı çəkilir. Yalnız Şuşa və Azərbaycanın digər şəhərlərində deyil, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin bir sıra şəhərlərində də öz sənətindən yaxşı mənada söz etdirən Hacı Hüsü, 1880-ci ildə İran şahı Nəsrəddinin dəvəti ilə onun oğlunun toyunda çıxış etmiş, şahın xüsusi mükafatını almışdır. Bu məclisdə onu tarzən Sadıqcan və kamança ifaçısı Bağdagül oğlu Ata müşayiət etmişdir (Bünyadov, 1993).

Hacı Hüsü milli muğamların, xüsusilə “Çahargah”ın mahir ifaçısı olmuşdur. Sadıqcanın müşayiəti ilə ilk dəfə şuşalılar qarşısında “Çahargah” muğamı ilə çıxış edən Hacı Hüsü, Xarrat Qulunun təşkil etdiyi məclislərin bəzəyi idi. Hacı Hüsü dövrünün ziyalı insanları ilə ünsiyyətdə olan, şair və poeziya vurğunlarının məclislərində onların şeirləri əsasında muğam söyləyən istedadlı sənətkar idi. Təsadüfi deyil ki, o, Xurşidbanu Natəvanın yaxından tanıdığı xanəndə olmuş, Xan qızının evində keçirilən məclislərdə iştirak etmişdir. Hacı Hüsünün sənətinə heyran qalan dövrün görkəmli xadimləri arasında şamaxılı Mahmud ağa və Məşədi Məlik Mənsurov da olmuşdur. Hətta belə fakt var ki, Qaçaq Nəbi Hacı Hüsünün dəvət olunduğu məclislərin birində onun ifasını dinləmək üçün iştirak etmişdir.

Müəllimi Xarrat Qulunun bir çox mənada yaradıcılıq ənənələrini davam etdirən Hacı Hüsü bütün həyatı boyu dini musiqiyə müraciət etmiş, məscidlərdə azan söyləmişdir. Onun xüsusilə “Segah” əsasında oxuduğu azan Şuşanın Gövhər ağa məscidinə ibadətə yığışan dindarların yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Hacı Hüsü “Rast”, “Şur”, “Şüştər”, “Mahur” muğamlarını məharətlə oxumuş, “Kürdi” ilə “Şahnaz”ı birləşdirərək özünəməxsus tərzdə “Kürdi-Şahnaz” ifa etmişdir. Bununla da o, özünün yaradıcı simasını bürüzə vermişdir. Ümumiyyətlə, Hacı Hüsü bir sıra muğamları bir-birinə qovuşduraraq ifa edər, orijinal muğam improvizasiyası yaradardı. Bu haqda F. Şuşinski yazır: “Hacı Hüsü klassik muğam musiqisinin təkmilləşdirilməsi üzərində işləyərək ‘Rast’, ‘Şur’, ‘Mahur’ və başqa muğamlara yeni-yeni variantlar, guşələr əlavə etmiş, həmin muğamlar əsasında təsniflər və mahnılar yaratmışdır. Hacı Hüsü eyni zamanda bir neçə muğamın yaradıcısı kimi də məşhurdur” (Şuşinski, 1985).

Hacı Hüsü xanəndəlik sənətinin tarixi inkişafı istiqamətində mühüm işləri ilə yadda qalır. Nəvvabın təşkil etdiyi musiqi məclisləri ilə yanaşı, milli xanəndəlik sənətinin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti ilə diqqət çəkən Hacı Hüsü Şuşada ilk “Xanəndələr İttifaqı”nın, bəzi məlumatlara görə isə Sadıqcanın müşayiəti ilə ifa etdiyi “Qatar” muğamının yaradıcısıdır. O, öz dövrünün ən məşhur xanəndəsi kimi tanınmışdır.

Hacı Hüsü sadəcə muğam ifaçılığı ilə məşhurlaşmamışdır. O, eyni zamanda xalq musiqisi nümunələri və mahnıların da mahir ifaçısı idi. Onun səsinin ecəzkar tembri istənilən mahnıda xüsusi çalarların əldə olunmasına imkan yaradardı. Hacı Hüsünün ifasında səslənən el nəğmələri nəfisliyi, incəliyi, zərafəti ilə yadda qalırdı. Onun nəfəsinin diapazonu, boğaz texnikası mükəmməlliyi ilə seçilmiş, zəngünləri ifaya xüsusi bəzək vurmuşdur. Oxuduğu muğamlarda Şərqin dahi mütəfəkkir

şairləri Sədi, Hafiz, Ömər Xəyyam, Füzulinin qəzəllərindən istifadə edən Hacı Hüsü güclü improvizasiya imkanları və fərdi yaradıcılıq təxəyyülü ilə muğam sənətində yeni söz və fikirlər çəlengi yaratmışdır. Öz sənəti ilə əfsanəvi sima qazanan Hacı Hüsü haqqında el arasında dastanlar, rəvayətlər yaranmışdır. Ömrünün son illərində vətəni tərk edərək Türkmənistanın Aşxabad şəhərində yaşayan Hacı Hüsü burada məhrumiyyətlər içində 1898-ci ildə vəfat etmişdir.

Xarrat Qulu məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri, Hacı Hüsünün “Xanəndələr Məclisi”nin daimi iştirakçısı olmuş, onun müasiri xanəndə Məşədi İsi özünəməxsus ifa tərzı və səs çalalarının rəngarəngliyi ilə seçilmişdir. O, sadəcə xanəndə kimi fəaliyyət göstərməmişdir. Muğam sənəti və Şərq musiqisinin qanunauyğunluqlarını dərinədən bilən Məşədi İsi “Xanəndələr Məclisi”ndə fədakar müəllimliyi ilə də diqqət çəkmişdir. Məşədi İsi yorulmadan, böyük zövqlə bu məclisin gənc xanəndələrinə ifaçılıq vərdisləri və muğam sənətinin ifa xüsusiyyətləri haqqında biliklər vermişdir (Həsənova, 2009).

İran şahı Nəsrəddindən sonra 1896-cı ildə taxta çıxan onun oğlu Müzəffərəddin tərəfindən “Şiri-Xurşid” ordeni ilə təltif olunan Xarrat Qulu məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Bülbülcan, milli xanəndəlik sənətini layiqincə təmsil edərək onun inkişaf sərhədlərini genişləndirən ustadlardan biridir. Şuşa mühitinin Bülbülcanın bir xanəndə kimi yetişməsində rolu böyükdür. Məşhur xanəndə burada təşkil olunan musiqi məclislərinin daimi iştirakçılarından biri olmuş, öz ifası ilə gənc yaşlarından şöhrət qazanmış və təsadüfi deyil ki, “Bülbülcan” təxəllüsü ilə tanınmışdır.

Əsl adı Əbdülbaqi Kərbəlayi Əli oğlu Zülalov olan Bülbülcan 1841-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. Onun yaradıcılıq yolunda xan qızı Natəvanın Şuşa şəhərinə su çəkilməsi ilə əlaqədar 1873-cü ildə təşkil olunan el şənliklərindəki ifası xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu hadisə xanəndənin Şuşa mühitində, Xurşidbanu Natəvanın gözündə mötəbər şəxs kimi tanınmasında mühüm rol oynamışdır. Əbdülbaqi Zülalov Şuşa Humanitar Kollecinin məzunu olmuşdur.

Bülbülcan ifaçılıq sənətində tərzən Sadıqcanın müşayiəti ilə səsləndirdiyi muğam dəstgahları və xalq mahnıları ilə məşhurlaşmışdır. O, usta xanəndə kimi Qarabağ, Bakı, Şirvan, Şəki, Gəncə şəhərlərində tanınmış, məclislərdə hörmətlə qarşılanmış və sənətinə yüksək qiymət verilmişdir. Digər məşhur xanəndələr kimi Bülbülcan da Şamaxılı Mahmud ağanın daimi qonaqlarından biri olmuşdur. Bülbülcan 1875-ci ildən 1905-ci ilə qədər Tiflis şəhərində yaşayaraq burada özünün təşkil etdiyi tar, kamança, yastı balaban, dəf, qoşanağara kimi alətlərdən ibarət ansambl ilə musiqili gecələrdə iştirak etmiş, Sadıqcanla birlikdə xeyriyyə konsertlərində çıxış etmişdir (Həsənova, 2012).

Maraqlıdır ki, XIX əsrin sonunda Tiflis kimi böyük şəhərlərdə tez-tez müxtəlif müəlliflərin əsərləri əsasında teatr tamaşaları hazırlanırdı. Bu teatr tamaşalarının pərdələri arasında isə kiçik konsertlər təşkil olunardı. Konsertlərdə məşhur sazəndə və xanəndələr öz ifaları ilə tamaşaçılara zövq verirdi. Bülbülcan və onun dəstəsi həmin konsertlərdə ən çox arzu olunan musiqiçi qrupu kimi tanınırdı. Təsadüfi deyil ki, 22 iyun 1886-cı ildə səhnələşən M. F. Axundzadənin “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” tamaşasının pərdələrarası anraktlarında Bülbülcan çıxış etmişdir.

Bülbülcan “Çahargah”, “Zabul” muğamlarının mahir ifaçısı idi. O, xüsusilə “Hisar”, “Muxalif” şöbələrini böyük şöqlə oxuyardı. “Hisar”ın zənguləli bölmələrində xanəndənin səsi həqiqətən də bülbül zəngulələrini xatırladırdı.

Bülbülcan müəllimlik fəaliyyəti ilə də məşhurluq qazanan sənətkarlardan biri olmuşdur. O, Ü. Hacıbəyli ilə çiyin-çiyinə milli xanəndəlik məktəbinin peşəkar şəkildə formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Xanəndə uzun müddət 20-ci illərdə fəaliyyət göstərən Şərq Konservatoriyasında müəllimlik etmiş, burada gənc ifaçılara muğam ifaçılığının sirləri və xanəndəlik sənəti haqqında biliklər vermişdir. 1923-cü ildə Ü. Hacıbəylinin dəvəti ilə Türk Musiqi Məktəbində dərs deyən Bülbülcan zəngin bilik və bacarıqlarını xanəndəlik məktəbinin yeni nəsil nümayəndələrinə həvəslə öyrətməmişdir. Eyni zamanda muğam sənətinin təbliğatı işlərində də fəallıq göstərən Bülbülcan 1921-ci ildə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində təşkil olunan konsert proqramlarında iştirak etmişdir.

Bülbülcanın ailəsinin digər üzvləri də milli mədəniyyətin inkişafında xüsusi rol oynamışlar. Onun qızı Əzizə xanım, nəvəsi Sona xanım Hacıyeva Azərbaycanın məşhur aktrisalrı, qardaşının iki oğlu - Əli və Qəmbər Zülalovlar məşhur opera müğənniləridir. Görkəmli sənətkar 1927-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir (Hüseynov, 1988).

Azərbaycanda xanəndəlik sənətinin inkişafında Şirvan xanəndələrinin xüsusi rolu olmuşdur. Bu məktəbin məşhur simalarından biri Mirzə Məhəmmədhəsən İsmayıl oğlu Fələkzadə Şirvani 1851-ci ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. O, Mahmud ağanın təşkil etdiyi musiqi gecələrinin daimi iştirakçısı idi. Bu fəaliyyət Mirzə Məhəmmədhəsəni sənətinin mükəmməl ustası kimi yetişdirmişdir. Xanəndəlik sahəsində təcrübə qazanan Mirzə Məhəmmədhəsən Qafqazın bir çox bölgələrində mahir ifaçılığı ilə tanınıb. O, “Şüştər”, “Humayun”, “Rast”, “Mənsuriyyə” muğamlarını özünün ifa məharəti ilə bəzəyib. Öz bacarığı ilə Cabbar Qaryağdıoğlunun dərin hörmətini qazanan Mirzə Məhəmmədhəsən Cabbarla 1888-ci ildə Bakıda Şamaxılı Hacı Əli Abbasın övladlarının toy məclisində tanış olub. Mirzə Məhəmmədhəsən muğamlara seçdiyi mətnlərdə Seyid Əzim Şirvaninin qəzəllərinə üstünlük vermiş, onun şeirinin qüdrəti ilə “Çahargah” muğamını peşəkar şəkildə ifa etmişdir. Ömrünün son illərində görmə qabiliyyətini itirən Mirzə Məhəmmədhəsən 1916-cı ildə yazdığı “Nalə” adlı kitabda həyatının faciəsini işıqlandırır. Görkəmli xanəndə 1917-ci ildə vəfat etmişdir.

Azərbaycan xanəndəlik məktəbində qadın ifaçılar da uzun illər yaradıcılıq fəaliyyəti ilə dinləyicilərin rəğbətini qazanmışlar. Dövrün ictimai-siyasi təzyiqləri ilə çox vaxt üz-üzə qalan bu sənətkarlar bəzən öz kimliklərini gizli saxlamış, çox vaxt da toy məclislərində kişi paltarları geyinərək iştirak etmişlər. Onlardan biri XIX əsrdə yaşamış ilk peşəkar qadın xanəndə kimi tanınan Mirzə Güllər “Şur”, “Mahur-Hindi”, “Rast”, “Segah”, “Heyratı-Kabili”, “Bayatı-Şiraz”, “Bayatı-Qacar” muğamlarının ifasında kişi xanəndələrdən heç də geri qalmamışdır. Şamaxı musiqi məclislərinin hörmətli iştirakçılarından olan Mirzə Güllər digər bölgələrdə də tanınmışdır. Onun yaradıcılığına Şirvanın məşhur xanəndəsi Mirzə Məhəmmədhəsənin güclü təsiri olmuşdur.

1914-cü ildə Kiyevdə “Monarx-Rekord”, “Ekstrafon” səsyazma studiyalarında oxuduğu muğam və mahnıları qrammofon valına yazdıran Mirzə Güllər Sabirabadın Cavad kəndindəndir. Onun anadan olduğu il məlum deyil. Uşaq yaşlarından toy məclislərində qız-gəlinləri öz səsi ilə heyrətləndirən Mirzə Güllər 1890-91-ci illərdə Şamaxıya gələrək peşəkar xanəndə kimi tanınır. Lakin bu hərəkəti nəticəsində ailəsi ondan üz döndərir. Məlahətli səsi və gözəl ifaçılıq məharəti olan Mirzə Güllərin iştirak etdiyi toy məclisləri şən əhval-ruhiyyə ilə müşayiət olunardı. Təsadüfi deyil ki, şərqşünas alim Yusif Ziya Şirvan Mirzə Güllərin 1914-cü ildə iştirak etdiyi Tiflis toylarından biri haqqında danışarkən xanəndənin ustalıqından bəhs edir. Əzizə Cəfərzadə isə “Bir səsin faciəsi” romanında Mirzə Güllərin acınacaqlı taleyi haqqında danışır. Onun təxminən 1914-cü ildən sonra vəfat etdiyi güman edilir. Mirzə Güllərin ifasında lentə alınan “Mirzə Hüseyn Segahi” muğamı, “Yeri dam üstə, yeri” xalq mahnısı Dövlət Səs Yazıları Arxivində qorunub saxlanılır.

Azərbaycan xanəndəlik sənətinin inkişafında Bakı məktəbinin nümayəndələrinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. 1883-cü ildə İçərişəhərdə anadan olan Ağa Cəbrayıl muğamların mahir ifaçısı idi. “Rast” muğamının ifasında yüksək peşəkarlıq nümayiş etdirdiyi üçün o, “Rast Ağa Cəbrayıl” olaraq tanınırdı. Ağa Cəbrayıl “Rast”dan əlavə “Bayatı-Şiraz”, “Çahargah”, “Segah” muğamlarını da ustalıqla oxuyurdu. Ağa Cəbrayıl oxuduğu muğamların mətnində qəzəl olaraq Hafiz və Füzuli poeziyasına müraciət edirdi. Ağa Cəbrayıldan əlavə Bakı xanəndəlik məktəbinin Əbdülcədi Cabbarov, İçərişəhərli Baladadaş, Kor Hacı, Hacı Məlik, Heydər, Müğbil Xiləli, Kərbəlayi Eldar Qalalı, Xəlil kimi məşhur simaları olmuşdur. Baladadaş “Bayatı-Qacar” muğamını gözəl oxuduğu üçün “Bayatı-Qacar Baladadaş” olaraq tanınıb. Kor Hacı isə “Çahargah” dəstgahını ifa etməkdə özünə rəqib tanımayıb (Murat Salim Tokaç).

Azərbaycan xanəndəlik məktəbinin XX əsrin ilk onilliklərinə qədər olan dövrü əhatə edən inkişaf xətti bu sahədə fədakarlıqla, sənət eşqi ilə çalışan qüdrətli sənətkarların yaradıcılığında ən yüksək mərhələsinə yaşamışdır. Bundan sonra xanəndələr özlərindən əvvəl yaşamış sənətkarların yaradıcılıq irsini miras almış, sənətdə bu zəngin mənbəyə arxalanmışlar. Azərbaycanda xanəndələr muğam ifaçılığında ensiklopedik biliyə malik olmuş, milli musiqidə folklor vokalın yüksək səviyyədə inkişafını təmin etmişlər. Yaradıcılıqda peşəkarlıq nümayiş etdirən sənətkarlar milli musiqinin digər sahələrinin də inkişafına töhfələr vermiş, sənətlərini bütün yönləri ilə peşəkarcasına təmsil etmişlər. Məhz onların simasında ümumilikdə milli vokal sənəti şaxələnərək özünün evolyusiyasını yaşamış, xanəndəlik sənəti folklor vokal olaraq öz əhəmiyyətini günümüzə qədər qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycanda xanəndəlik sənətinə könül verərək, öz ifaçılıq qabiliyyəti ilə əzəmətli yaradıcılıq irsini miras qoyan Malıbəyli Cümşüd, Malıbəyli Həmid, İslam Abdullayev, Məmmədqulu Şuşinski, Çarlıqçı Bahadır və başqaları ayrı-ayrılıqda milli mədəniyyət xəzinəmizi zənginləşdirən sənətkarlardır. Digər ustalarla birlikdə bu sənətkarların əməyi nəticəsində Azərbaycan xanəndəlik sənəti yüksək səviyyədə inkişaf edərək, hər dəfə yeni-yeni nailiyyətlərə imza atan sahə kimi formalaşmışdır. Hər bir xanəndə fərqli üslub və ifaçılıq tərzilə xalq mahnıları və muğam ifaçılığında yeni mərhələ yaratmış, hər mərhələdə yeni inkişaf istiqamətləri ortaya çıxmışdır. Buna görə də milli xanəndəlik sənətinin inkişafı yolunda fədakar əməyi ilə yadda qalan hər bir sənətkar unudulmazdır. Onların yaradıcılıq yolu təqdirəlayiqdir və xüsusi tədqiqat obyektidir.

Nəticə

Azərbaycan xanəndəlik məktəbinin olduqca çox sayda nümayəndəsi olub. Məqalədə öz ifaçılığı ilə xanəndəlik sənətində əhəmiyyətli olan və muğam sənətində islahatçı simaları ilə tanınan, səs diapazonu olduqca geniş və ifaçılıq məharəti əzəmətli olan sənətkarlara daha çox yer verilib. Qeyd edilib ki, məhz onların əməyi nəticəsində müasir xanəndəlik sənəti bu qədər möhtəşəm xarakter alıb.

Xanəndəlik sənətinin inkişafında Xarrat Qulu, Xanəndə Səttar, C.Qaryağdıoğlu, Keçəçi oğlu Məhəmməd, S.Şuşinski, X.Şuşinski və başqalarının rolu əvəzolunmazdır. Onlar sələfləri hesab edilən xanəndələrin yolunu sadəcə davam etdirməmiş, muğam ifaçılığına yeni ifadə tərzilə üslub xüsusiyyətləri qazandırmışlar. Məhz Şuşa məktəbinin yetirmələrinin simasında muğamlar artıq fərqli formada ifa olunmağa başlanılıb. Onlar dəstgah halında təqdim olunub, bir sıra muğamlar bir-biri ilə qovuşdurularaq ifa olunmağa başlayıb ki, bu da ifaçıların yaradıcılığına xas islahat xarakterli yeni təmayüllərin meydana gəlməsindən xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Abdullazadə, G. A. (1996). *Qədim və orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti: Tarixi-fəlsəfi təhlil*. Qartal.
2. Azərbaycan milli musiqisinin tədqiqi problemləri: Respublika elmi konfransının materialları. (1992). Azərbaycan (Ü. Hacıbəyov adına BMA).
3. Azərbaycan musiqi tarixi (I cild). (2012). Şərq-Qərb.
4. Azərbaycan musiqi tarixi (II cild). (2017). Elm.
5. Bağirova, S. D. (2007). *Azərbaycan muğamı: Məqalələr, məruzələr, tədqiqatlar*. Elm.
6. Bünyadov, T. (1993). *Əsrlərdən gələn səslər*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
7. Həsənova, C. İ. (2009). *Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında milli musiqinin nəzəri əsasları*. Mars-Print.
8. Həsənova, C. İ. (2012). *Azərbaycan musiqisinin məqamları*. Elm və Təhsil.
9. Hüseynov, R. B. (1988). *Min ikinci gecə*. İşıq.
10. İsayadə, Ə., Eldarova, Ə., İsmayilzadə, R., Məmmədov, N., Zöhrabov, R., & Hüseynli, B. (1981). *Azərbaycan xalq musiqisi: Oçerklər*. Elm.
11. Murat Salim Tokaç. (t.s.). XIX. yüzyıla qədər Osmanlı dönemi kent müziyinə, nəzəriyyat və bestecilik yönündəki gelişmelere genel bir bakış. *Uluslararası Müzik ve Sahne Sanatları Dergisi (UMSSD)*.
12. Şuşinski, F. M. (1985). *Azərbaycan xalq musiqiçiləri*. Yazıçı.

Daxil oldu: 10.03.2025

Qəbul edildi: 01.07.2025